

George RUSNAC

SCHIMBĂRI SINESTEZICE DE SENS

Explicația fenomenului psihologic numit *sinestezie* o dă semnificația gr. *synaisthesis* „percepere simultană”, adică „asociație între senzații de natură diferită” [DEX-1]: auditivă, vizuală, tactilă, olfactivă și gustativă, asociație posibilă grație contiguității și convertibilității celor cinci simțuri. Astfel, un sunet strident e perceput vizual și tactil, ca ceva ascuțit, iar olfactiv și gustativ – ca ceva înțepător, picant.

Fenomenul respectiv e bine cunoscut cercetătorilor simbolismului fonetic, dar e un obstacol serios pentru etimologi. Un exemplu concludent, în acest sens, e rom. *țiței*. Cele trei sensuri cu care e înregistrat în DLR [2] („lichid înăcrit, rămas după prepararea produselor din lapte de oaie”; „petrol”; „fântână cu știubei”), aparent reciproc incompatibile din punct de vedere semantic, se înrudesc sinestezic prin etemele: <înțepător> (primele două sensuri, legate de senzații gustative și olfactive) – <strâns, împrejmuț> (ultimul sens, relaționat cu impresia vizuală a trunchiului scobit care căptușește pereții fântânii).

Cum explică etimologia tradițională convergența semantică în cadrul acestei polisemii? Aug. Scriban [3] trimite cuvântul (pe care îl prezintă doar cu primele două sensuri) la *țâță* „mamelă”, imaginându-și un fantezist raport metonimic *recipient-conținut*, Al. Ciorănescu [4] – la a *țâțâi* „a dârdâi”; „a gâdila”; „a trepida”; „a palpita”; „a țârâi” etc. („probabil numit așa fiindcă formează o masă densă care tremură”), cele mai multe dicționare însă îl lasă neetimologizat. Recent, Marc Gabinschi [5, p. 95] preia prima ipoteză, pe care o precizează adăugându-i o pretinsă verigă intermediară între *țâță* și *țiței*, identificată de domnia sa în alb. *thith* „sug”. Desigur, premisele false nu pot duce la concluzii valabile.

Există totuși o legătură între elementele lexicale menționate mai sus, dar ea nu se bazează pe contiguitatea extralingvistică a denotatelor, ci pe contiguitatea simțurilor noastre: *țâță* (etem: <obiect țuguiat>, senzații vizual-tactile) – a *țâțâi* (eteme: <a țârâi>, <a dârdâi>, senzații auditiv-tactile) – alb. *thith* „sug” (etem: <sorb (beau zgomotos)>, senzație auditivă) – *țiței*, v. supra.

Aceeași convertibilitate sinestezică a sensurilor caracterizează orice radical expresiv, de ex.: *țorcă* „vin de calitate inferioară” [DLR] (etem: <înțepător>, cf. sin. *țăpoșniță*, senzație gustativă) – a *țorcâi*, a *țorcoti* „a suge făcând zgomot cu buzele” [DLR] (etem: <a sorbi>, senzație auditivă), *țorțoloș* „țurțur” [DLR] (etem: <obiect ascuțit, țepușă>, senzații vizual-tactile) – *țorcotei*=*țărcotei*=*țarc* [DLR] (etem: <strâns, închis, împrejmuț>, senzație vizuală) – *turcă* (etem: <țepușă>, senzații vizual-tactile) – *țurcan* (etem:

<vârforean, muntean>, senzație vizuală) etc.; *țâhor* „zer care rămâne după ce s-a scos urda” [DLR] (etem: <înțepător>, senzație gustativă), *a țâhui* „a zbiera” [DLR] (etem: <a țipa>, senzație auditivă), *țâhuș* „prăjina lungă a îmblăciului, dârjală” [DLR] (etem: <întins, alungit>, senzație vizuală) etc.

Noi am ridicat sinestezia la rangul de lege lingvistică universală, numită *legea schimbărilor sinestezice a sensurilor*, care, alături de altă universalie lingvistică, *legea oscilației fonematice nelimitate în cadrul aceleiași tip-vocoid-nonvocoid – de variație din structurile aloetice radicale și qfixale*, permite stabilirea unor legături nebanuite între unități de vocabular sau între sensurile aceleiași unități, complet diferite, la prima vedere. Vom urmări, în lumina legilor respective, așa cum am procedat anterior, câteva apropieri de acest gen.

Pentru rom. *pic* „ornatopee care imită sunetul produs de căderea în picături a unui lichid pe un obiect dur”; „ornatopee care imită zgomotul produs de ciocul păsărilor când ciugulesc”; „strop”; „cantitate foarte mică, țără”; (în construcții negative) „deloc, de leac” [DLR], dicționarele etimologice admit conversiunea senzațiilor auditive în vizual-tactile, dar reneagă această posibilitate în cazul lui *picui* „pisc, vârf”; „piatră din care se face cutea” [DLR: <lat. *piculeus*>] (indigen, eteme: <ascuțit>, <ascuțitoare>), *pic* „târâncop”; „ciocan de abataj” [atribuit germ. *Pick (hammer)*] (de fapt, intersectat cu împrumutul german), *pică* (înv.) „lance”; „unealtă cu care se cojesc copacii tăiați” [extras din germ. *Pike*] (în realitate, intersectat cu corespondentul german, dovadă sin. inv. *spic* [DLR], *pică* „ranchiună” (orientarea spre germană, ca o posibilă sursă de împrumut [DLR], e inutilă, deoarece poate fi explicat prin sistemul etemo-alotetic al românei, etem: <împunsătură>; să se comp. cu it. *picco* „pisc, vârf”; „împunsătură, jignire”; „înțepătură, gust înțepător” sau cu sp. *picarse* „a se înțepa”; „a se supăra”;). Curios e că derivatul *a se picarisi* (var. *pichirisi*) „a se simți jignit, insultat” [DLR] este trimis passim la un etimon străin (grecesc: L. Șăineanu [6], Aug. Scriban [3]; francez: I.-A. Candrea [7]; greco-francez: H. Tiktin [8], Al. Ciorănescu [4]; greco-italian: Al. Graur [9]), invocându-se, de regulă, tranșa sufixală similară tranșei respective a aoristului grecesc, fără a se ține seama de formele onomatopeice indigene: *a bolborosi*, *a borborosi*, *a mormorosi*, *a tortorosi* etc.

Subestimarea resurselor interne și supralicitarea influențelor sau a elementului latin nu sunt specifice României. E suficient să-l răsfoim pe Max Vasmer [10] sau pe Albert Dauzat [11], pentru a ne convinge că se aplică și altor limbi. Astfel, Vasmer [10] îl derivă pe *picovitsa*, *pikovitsa*, *pikovka* „vârful nasului la om” din *pik* „vârful ascuțit al muntelui”, iar pe acesta – din fr. *pic*, deși seria formațiilor rusești *pik* cuprinde și onomatopeea *pikat’* „a țiu”, înregistrată în mai multe limbi (cehă, poloneză, letonă etc.). Dauzat [11] separă etimologic pe *pic* „ciocănițoare”; „pasăre” de *pic* „coțofană”; „trăncăneală” și de *pic* „vârf”; „obiect ascuțit”, precum și pe *picorer* „a ciuguli” de *picoter* „a ciupi”; „a ciuguli”, operație inutilă, infirmată de schimbarea sinestezică a sensurilor, semnul distinctiv obișnuit al păsărilor fiind etememul sonic, cf. fr. *piauler* „a piui”, sp. *pion* „piuitor”, rom. *a piui* sau rus. *pic-* din *picuga* „pasăre” / cu același etem: <sunet strident>. Pe *picorer*

„a ciuguli”; (înv.) „a fura, a șterpeli” Dauzat [11] îl înstrăinează, raportându-l sp. *pecorear* „a fura vite”, iar pe acesta îl leagă de sp. *pecora* „oaie” <lat. *pecus* „id”. De fapt, sp. *pecorear*, supra, e un derivat al lui *pecorea* „iarnă, jaf”; „hoinăreală”, care nu e legat de *pecora*, supra, ci de sp. *picar* „a înțepta”; „a ciupi”; „a pișca”; „a ciuguli” etc. De altfel, noțiunea de *a fura* are la origine ideea de <mișcare rapidă, furișată sau violentă>, nu ideea de <vită>, cf. rom. *a pișca*, *a ciupi*, *a șterpeli*, *a tili*, *a înhața* etc.

Obsesia influențelor provoacă derută și în tabăra etimologilor care încearcă să pună în lumină ponderea factorului intern în constituirea vocabularului limbii române. E vorba, în special, de Al.Ciorănescu [4], care, fără a lua în considerație formația onomatopeică a *pichiri* (despre bibilici) „a scoate strigătul caracteristic speciei” [DLR] (pe care nici nu o include în dicționar), îl raportează pe *pichere* „bibilică” la ngr. *poikilos* „pestrîț”. Întru susținerea ipotezei sale se referă și la sp. *pintada* „bibilică”. De fapt, motivarea invocată de Ciorănescu o aflăm și în română pentru varianta *picură* „bibilică”, dar aceasta nu e rezultatul influențelor, ci are la bază indigenul *pic* menționat anterior, de unde *a picura* „a pica, a păta” >*picur* „pestrîț” [DLR]. De notat că și DLR, care sesizează legătura dintre *pichiriță* (^*pichere*) și a *pichiri*, notează varianta *pichiță* „bibilică” cu marca „et. nec.”.

Pentru aloetul radical *pic* – din rom. *pici* „puști, băiat foarte tânăr”, S.Pușcariu [12] și H.Tiktin [8] găsesc o motivare plauzibilă: <mic, mărunț>, ce caracterizează radicalele similare din română (*piț*, *a piti*, *a pitula*, *pitic*, *puțin*) și din numeroase alte limbi: veche italiană (*pitetto*, *petitto*), fr., prov., kat., (*petit*, *it.* (*piccolo*, *piccino* etc.), sp. (*pequeno*), port. (*pequeno*). Mai înainte, L.Șăineanu, în **Dicționarul universal al limbii române** [6], trimitea indecis doar la siciliana: cf. sicii, *piciottu* „băiat”.

Nesatisfăcuți de aceste supoziții, alți etimologi caută etimonul nu numai în română, ci și în turcă [Aug. Scriban – 3], sau, exclusiv, fie în turcă [T.Papahagi – 13, Al.Graur – 9, p.128, Al.Ciorănescu – 4], fie în bulgară [I.-A.Candrea: „comp. bulg. *picii* „bastard”]. Preferința pentru influențe e condamnabilă când sistemul lexical românesc e în măsură să explice fenomenul cercetat. Or, ce rost are să cauți un etimon turcesc ori bulgăresc cu alt sens („bastard”) decât al presupusului derivat românesc sau chiar cu același sens ca și prezumtivul descendent românesc (cuvântul turcesc are și sensul de „organism nedezvoltat”), dacă soluția o găsim în română, care ne oferă mai multe formații din același registru etemo-aloeitic: *pici* „miop” [DLR: et. nec.] (indigen, etem: <vedere scurtă>), *picicoaie* „piscol, fluier mic (pentru copii) făcut din lemn de salcie sau de soc [DLR] (etemem sonic), *picimoc* „pitic” [DLR] (etemem vizual-somatic), *picior* „flecarea dintre cele două membre ale corpului omenesc, de la șold până la vârful degetelor, și fiecare dintre membrele celorlalte viețuitoare, care servesc la susținerea corpului și la deplasarea în spațiu” (var. *pecer*, *picer*, pi. *picer* [DLR; passim: <lat. *petiolus*] (de fapt, elementul latin s-a suprapus celui indigen, ultimul cu etemul: <pocnetul unui obiect despicat, despărțit în două>, cf. *pici-picicoaie*, supra). Aceeași motivare sonică comportă sinonimele lui *picior* (*crac*, (*z*)*gaibă* și *gionat*): *crac!* „onomatopee care imită sunetul produs de un obiect când crapă, plesnește sau se ciocnește cu al-

„tul” și *crac* „fiecare din cele două picioare în toată lungimea lor când omul stă cu ele desfăcute”; „fiecare din cele două brațe ale unui obiect bifurcat”; „ramura, craca ce se desparte de alta care împreună formează un fel de furcă”; „ramificație de dealuri, picior de deal sau de munte” etc. [DLR]; *gaibă* (*gaidă*) „cimpoi” [DLR] (etemem sonic, cf. a găi „a emite un sunet strident” [„ca găinile” – DLR] și (z)*gaibă* „picior” [DLR]; *gionoaie* „ghionoaie (ciocănitore)” [DLR] și *gionat* „picior” [DLR].

Tot așa se explică *cracă* „creangă” și *creangă* „ramură, cracă de pomi sau de copaci”; „brațul unei ape curgătoare” etc. [DLR].

Ultimul element e înstrăinat nejustificat: <bg. granke „id” [Weigand, ap. DLR], iar primul e însoțit, în DLR, de nota: „Raportul etimologic al lui *cracă* – care se găsește și la megleniți – cu *crac* și *cr(e)angă* nu e clarificat”. Clarificarea noastră sperăm să satisfacă curiozitatea cititorului.

Etmemul sonic explică și locuțiunea *a lua pe cineva peste picior* (sau, învechit, *în picioare*) „a lua în zefleMEA” [DLR], adică <a lua în șfichiul vorbeii>.

Creația aloetică *lic* (pus alături de *pic*, se observă înrudirea lor), „interjecție care redă o scânteiere, o sclipire, un licăr”; „exprimă o mișcare sau o senzație scurtă” [D. Udrescu – 14] stă la baza numeroaselor formații indigene, înstrăinate, în bună parte, de către etimologi sau atribuite fondului latin: *a licări* (*a licuri*) „a răspândi o lumină slabă, de abia întrezărită sau cu sclipiri ușoare și intermitente”; „a se ivi de-abia, a-și face apariția într-un mod fugitiv și abia perceptibil”; (despre pești) „a se mișca repede”; „a se pune brusc, printr-o smucitură, în mișcare”; (despre inimă) „a palpita” [DLR]. S. Pușcariu [15, p. 737] raporta cuvântul la lat. *liquor* „fluviditate”, H. Tiktin [8] și Aug. Scriban [3] – la verbul latinesc *lucire* „a luci, a străluci”, E. Herzog [16, p. 493] – la v. sl. *liku* „hor”, DLR [2]: „Et.nec. Mai probabil avem un derivat de la tulpina onomatopeică *lic*, care se găsește în interjecția *lic* și în verbul *a alici*”.

Ipoieza originii onomatopeice a cuvântului respectiv, unica soluție rezonabilă, rămâne fără ecou: Al. Ciorănescu [4] se orientează, nesigur, spre *lucoare*, iar SDE [17] opinează cu aceeași încredere: „Or. necl. Prob., format în romanica balcanică din *luco(a)re* > rom. *lucoare*”.

Derivatele: *licăr* (*în expr.*) (*a face*) *licăr poteca* „a o rupe la sănătoasa”; „a fugi!”, *licur* „muc, capăt”, *licură* „ceva mic, fărâmiță, frântură” [D. Udrescu – 14] confirmă ipoteza pe care am avansat-o.

Lic, supra, explică și pe *lichea* „cusur, defect”; „om de nimic, secătură”, adus, passim, în legătură cu te. *leke* „murdărie, pată” (să se compare cu *ticălos* „netrebnic”, infra). Aceeași semnificație primară poartă *liftă* „păgân”; „dihanie” [DLR], confundat în toate dicționarele etimologice cu *liftă* „Lituania”; „lituanian” și trimis la sl. *Litva* „Lituania”. Remarca e valabilă și pentru *lighioană* „dihanie”; om de nimic, *liftă*” [DLR] (celelalte explicații sunt fanteziste – A. de Cihac [18]: <nrg. *aloga eina* „vietate mică”; V. Bogrea [19, p.828]; H. Tiktin [8], I.-A. Candrea [7], Aug. Scriban [3], Al. Ciorănescu [4]; <v.sl. *legeonii* „legiune, mulțime” <gr. *legeon* „id”; SDE [17]: <v.sl.)

Șirul aloetic care pornește de la *lic* îl completăm cu *lifuroi* „copil mic”; „tânăr ușuratic, fâțău”; „cantitate mică de ceva” [D. Udrescu – 14], *ligare*

„scândură de la marginile unui buștean, tăiat în joagăr”; „teren neproductiv”; „om de nimic” [D.Udrescu – 14] (etem: <netrebnic>), *a se ligăvi* „a-și pierde pofta de mâncare”; „a slăbi” [D.Udrescu – 14], *ligav* (despre vite) „care bea apă câte puțin”; (despre oameni și despre vite) „fără poftă și alegător la mâncare și băutură”; „gingaș, răsfățat, pretențios” [Aug. Scriban – 3, DLR-2: <bg. *ligavu* „bălos”].

Numeroase încercări de a-l etimologiza pe *a (se) legăna*, fără a lua în considerație originea lui onomatopeică, au eșuat (A. de Cihac [18]: <ung. *lengetni, legatni*; Fr. Miklosich, ap. Al. Ciorănescu [4]: <alb. *lekunt* „a legăna”; R. Rössler, ap. DLR [2]: <nrg. *lagena* „strachină”; A.Byhan, ap. DLR [2]: <bl. *legalo* „cuib”; I.-A. Candrea – Ov.Densusianu [20]: <lat. **levigare*<*levis* „ușor” +*aginare* „a mișca” > **legena* > *legăna*; S.Pușcariu [12], H.Tiktin [8], Al. Ciorănescu [4*], SDE [17]: <*Miginare* <*ligare* „a lega”; N.Drăganu [20, p. 509-514] pornește de la un verb autohton reconstruit **a lega* „a clăti”).

Analizând negația românească *deloc*, filologul Jacques Byck [22, p.217] menționa: „Datorită unei superficiale interpretări formaliste, negația românească *deloc* figurează în dicționare ca un compus al substantivului *loc* cu prepoziția *de*. Etimologia pare, la prima vedere, atât de firească, încât nimănui nu i-a trecut prin minte că ar fi nevoie să se explice procesul derivării; și, de fapt, orice încercare ar fi inutilă: o justificare a evoluției noțiunii de *loc* spre aceea de negație nu se poate găsi. În *deloc* cu sensul de „în nici un chip, defel” trebuie să vedem nu compusul *de+loc*, ci o alterare a negației *de leac*, locuțiune mult mai frecventă în limba veche decât aceea de care ne ocupăm și singura, dintre ele, explicabilă din punct de vedere semantic”.

Autorul a rămas la jumătate de cale spre *lic*, supra, leacă „oleacă” [DLR] mai puțin cunoscute, dar care explică perfect semantic negația respectivă. Căci a explica prezența lui *leac* „medicament, remediu” în acest context prin faptul că leacul se administrează în cantități mici e ca și cum ai echivala negativul *țipenie de om* cu *nici un om nu țipă*, adică ai prezenta un fapt aparent drept unul real.

În concluzie: implicarea sinesteziei în cercetările etimologice îi va scuti pe etimologi de tatonările oarbe în care se mai complac.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”. *Dicționarul explicativ al limbii române*. Ediția a II-a, București, Univers Enciclopedic, 1996.
2. Academia Română. *Dicționarul limbii române*, serie veche (literele A-B, C, F-I, D-De, J, L-Lojniță). București: Socec et comp. și C. Sfetea, 1913-1949; serie nouă (literele M, N, O, P, R, S, Ș, T, Ț, V-Veni). București, EA, 1965 ș.u.
3. Scriban, Aug., *Dicționarul limbii românești*, Iași, Presa Bună, 1939.
4. Ciorănescu, Al., *Diccionario etimologico rumano*, Universidad de la Laguna, 1958-1966.

5. Gabinschi, M., *Bârsană, sarbăd, screa* (reluare), *stingher, țitei, vandra*, RLȘL, 1991, nr. 3, p. 91-97.
6. Șăineanu, L., *Dicționar universal al limbii române*, ed. a VI-a, revăzută și adăugită, Craiova, Scrisul Românesc, 1929.
7. Candrea, I.-A. și Adamescu, Gh., *Dicționarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească”*, București, Cartea Românească, 1931.
8. Tiktin, H., *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 2., überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1985-1989.
9. Graur, Al., *Etimologii românești*, București, EARPR, 1963, Vasmer, M. *Etimologic'eskij slovar' russkogo jazyka*, I-IV, Moskva, Progress, 1986.
11. Dauzat, A., *Dictionnaire etymologique de la langue française*. Deuxieme edition, Paris, Imprimerie Larousse, 1954.
12. Pușcariu, S., *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, I. Lateinisches Element, Heidelberg, Winter, 1905
13. Papahagi, T., *Dicționarul dialectului aromân general și etimologic*, București, EARPR, 1963.
14. Udrescu, D., *Glosar regional Argeș*, București, EARSR, 1967.
15. Pușcariu, S., *Etimologii // DR*, IV, Partea II-a. Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, 1927, p. 671-738.
16. Herzog, E., *Etimologii // DR*, V, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, 1929, p. 483-497.
17. Academia de Științe a R.S.S. Moldovenești, Institutul de Limbă și Literatură, *Scurt dicționar etimologic al limbii moldovenești*. Redactori: N. Raevschi, M.Gabinschi, Chișinău, Redacția Principală a Enciclopediei Sovietice Moldovenești, 1978.
18. Cihac, A. de., *Dictionnaire d'etymologie daco-romane*, I. Elements latins, comparés avec les autres langues romanes; II. Elements slaves, magyars, turcs, grecs-modernes et albanais, Francfort A/M, Berlin-Bucarest, 1870, 1879.
19. Bogrea, V., *Etimologii // DR*, IV, Partea a 2-a, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, 1927, p.786-856.
20. Candrea, I.-A., Densusianu, Ov., *Dicționarul etimologic al limbii române*. Ediție îngrij. și pref. de Gr. Brâncuș, București, Paralela 45, 2003.
21. Drăganu, N., *Etimologii // DR*, III, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, 1924, p. 509-514.
22. Byck, J., *Negația românească deloc // Jacque Byck*. Studii și articole, București, EȘ, 1967, p. 217-224.